

Hogescholen en een Leven Lang Leren

Advies Werkgroep LLL

29 september 2017

Vereniging Hogescholen

Voorwoord

De mogelijkheden der gedachte,
De strikte dwang der werkelijkheid.

J.H. Leopold

Het ontwikkelen van hogescholen tot instellingen voor leven lang leren is een grote opgave. Vergelijkbaar met de opgave van introductie van praktijkgericht onderzoek binnen hogescholen of de internationalisering. Zulke opgaven vragen tijd en energie, de veranderingen die ermee gepaard gaan zijn maar ten dele voorspelbaar. De gevolgen voor het onderwijs van de hogescholen, voor de inrichting van de organisatie en voor het werk dat docenten en onderzoekers er verrichten zullen pas over geruime tijd in volle omvang zichtbaar zijn.

Dat zien we terug in het advies dat voor u ligt¹. Dat is niet "af". Het laat nog veel open. We zien het ook aan het woekeren met woorden: niet alle bestaande begrippen zijn passend en veel nieuwe begrippen zijn nog slecht gedefinieerd. Het advies opent wel een duidelijk perspectief. Hogescholen hebben de afgelopen 40 jaar een groot maatschappelijk kapitaal opgebouwd. Dat maatschappelijk kapitaal willen ze inbrengen als instellingen voor leven lang leren (LLL). Ook dan zijn de hogescholen inclusieve organisaties. Ze dragen bij aan toegankelijkheid en ontwikkeling, verbinden volwassen studenten met elkaar en met docenten, praktijkonderzoek en onderwijs zijn er schering en inslag, de verbinding met het werkveld is organiek. Hogescholen leveren geen onderwijsdienst maar vormen leergemeenschappen waar volwassen studenten onlosmakelijk deel van uitmaken. Als professionals die zich verder willen ontwikkelen nemen zij deel aan onderwijs dat relevant is voor hun loopbaan. Dat is niet alleen in hun belang; het is het fundament onder de Nederlandse kennissamenleving.

Willen hogescholen hun rol ten volle nemen, dan moet nog veel worden ontwikkeld, uitgevonden en geprobeerd. Een aantal dingen is nu al wel duidelijk, om te beginnen de duidelijke rol die hogescholen in het verder tot ontwikkeling brengen van LLL moeten spelen. De condities waaronder dat nu gebeurt zijn te zeer beperkend. De uniforme regels voor het organiseren van hbo onderwijs zijn toegesneden op de inrichting van het initiële en jeugdonderwijs. Die zouden moeten worden losgelaten voor het LLL, zodat ruimte ontstaat voor variëteit in onderwijsprogrammering, deelname en certificering. Het onderwijs dat we aanbieden kan en moet veel beter aansluiten op de behoeften van onze (volwassen) studenten,

¹ Het advies is op verzoek van het bestuur van de Vereniging Hogescholen opgesteld door een werkgroep bestaande uit: Jan Bogerd, Sander van den Eijnden (vz.), Henk Hagoort, Désirée Majoer en Angélien Sanderman, met ondersteuning vanuit het bureau van de vereniging door Aldert Jonkman en Eva Kloosterman.

de professionals. Die opdracht ligt eerst en vooral bij onszelf, bijvoorbeeld door een specifieke op professionals toegesneden pedagogisch-didactische aanpak te ontwikkelen. Maar wil ons onderwijs echt aan kunnen sluiten, dan is meer nodig. Ook de spelregels die we in acht moeten nemen zullen moeten wijzigen. De idee dat een inschrijving alleen maar voor bekostiging in aanmerking mag worden gebracht als deze tot een diploma leidt, is een rem op de dynamiek die we nodig hebben in een levendig Leven Lang Leren.

De ontwikkelingsrichting is daarmee helder. Over de wijze waarop dat wordt uitgewerkt in nieuw beleid en nieuwe praktijken zal verder gesproken moeten worden. Dat moet eerst en vooral in het verband van de vereniging. Als we ons rekenschap geven van de grote maatschappelijke betekenis van LLL dan zullen we ook snel in gesprek moeten gaan met andere betrokken partijen als OCW, werkgevers en private hogescholen. Samen zullen we vorm moeten geven aan een nieuw arrangement voor het onderwijs aan volwassenen. Onderwijs dat voldoet aan de eisen van onze studenten en hun werkgevers en dat daarmee optimaal bijdraagt aan de ontwikkeling van ons land. Uit de gesprekken die we hebben gevoerd leiden we af dat er hoge verwachtingen zijn van een prominente rol van de hogescholen.

Inhoud

Voorwoord

1	Waarom een Leven Lang Leren?	4
2	De rol van bekostigde hogescholen in het domein van Leven Lang Leren	8
3	Hoe richten we ons onderwijs in om het aanbod van Leven Lang Leren te verbeteren?	12
4	Een passend stelsel voor een Leven Lang Leren	16
5	Perspectief: ambities en vervolgstappen	19
	Bijlagen	22

1 Waarom een Leven Lang Leren?

Het zijn gemeenplaatsen maar toch: de wereld om ons heen verandert, snel en voortdurend. De complexiteit van samenleving en economie is enorm. Belangrijke trends als mondialisering, informatisering en individualisering zetten in hoog tempo door en hebben grote invloed op de manier waarop we leven en werken. Alleen door ons continu te blijven ontwikkelen, te leren, kunnen we onze weg blijven vinden in de wereld waarin we leven. Dat geldt in het domein van de persoonlijke levenssfeer maar waarschijnlijk sterker nog in dat van het werk. Inzetbaarheid en productiviteit zijn nauw verweven met toegang tot de meest actuele kennis, inzichten en technieken.

Het belang van Leven lang Leren (LLL) is daarmee een gegeven. Het is meer dan alleen een individueel belang van werknemers en werkgevers, maar zeker zoveel van samenlevingen als geheel. In de hectische dynamiek van de internationale economische krachtsverhoudingen heeft ons land een groot belang bij innovatieve en responsieve arbeidsorganisaties. Alleen die kunnen op termijn de beste vooruitzichten op bestendiging en uitbouw van ons welzijn en onze welvaart bieden.

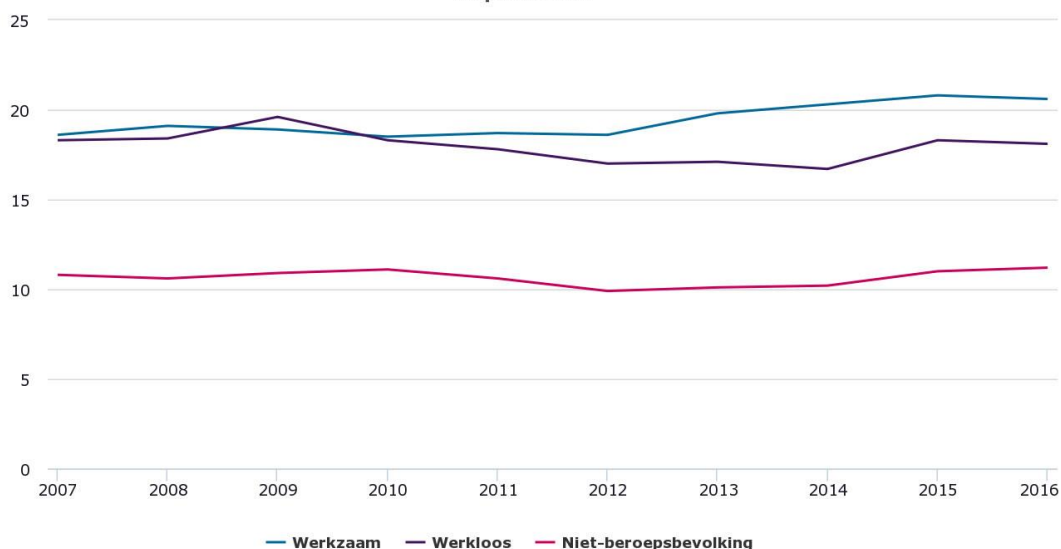
Over de waarde van LLL voor onze welvaartsgroei zijn al veel rapporten geschreven.ⁱ Dat gaan we hier niet overdoen. Toch start ons rapport met een kort exposé over LLL als maatschappelijk fenomeen. Daarin leggen we de nadruk op enkele aspecten die in het bijzonder van betekenis zijn voor ons advies over de rol die hogescholen in het LLL zouden moeten spelen en de randvoorwaarden die daarbij aan de orde moeten zijn.

Hoewel het belang van LLL voor de Nederlandse kenniseconomie en de sociale cohesie breed wordt onderkend, lijkt de deelname aan LLL niet goed van de grond te komen. Met name de teruglopende deelname aan het post initieel onderwijs² strookt niet met de ambities.ⁱⁱ

² Initieel onderwijs is al het onderwijs dat kinderen volgen vanaf het moment dat ze leerplichtig worden tot het moment dat zij de arbeidsmarkt opgaan. Het onderwijs dat later als uitbreiding hierop wordt gevolgd is post initieel onderwijs.

Levenslang leren (25 tot 65 jaar) naar positie op de arbeidsmarkt

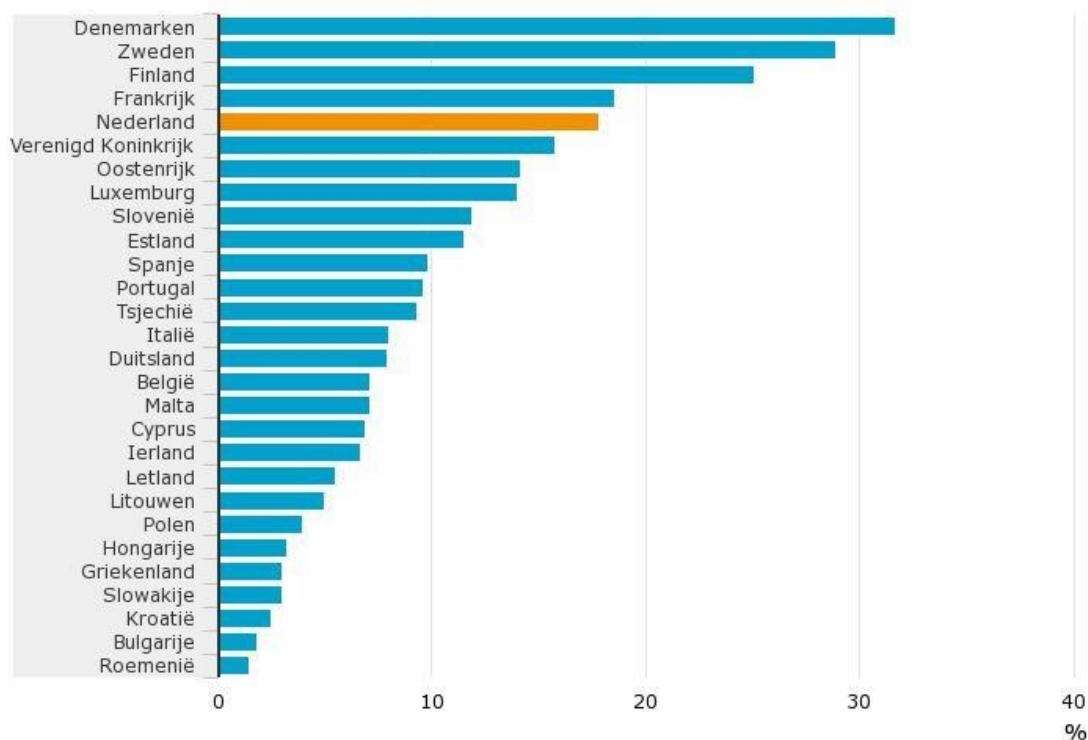
In procenten

Eurostat

Als we de deelname aan LLL vergelijken op Europees niveau dan ontstaat echter een meer genuanceerd beeld. Volgens de door de EU ontwikkelde indicator voor LLL namen in 2014 in ons land bijna 1,6 miljoen mensen deel aan een opleiding of cursus. Dat is bijna 18 procent van de 25- tot 65-jarigen in Nederland. Hiermee behoort ons land wat leven lang leren betreft tot de best presterende landen van Europaⁱⁱⁱ.

Deelname aan Leven lang leren in de EU (25- tot 65-jarigen), 2014

Bron: Eurostat

Dat is goed nieuws, maar tegelijkertijd geen reden om gerust achterover te leunen. Zo vindt deelname vooral plaats onder een selectieve groep in de bevolking. Bedrijfssectoren waar veel wordt bijgeleerd zijn met name sectoren waar bij- en nascholing verplicht is. Vooral hoogopgeleiden, jongeren en werkenden in de financiële dienstverlening, de gezondheidszorg en het onderwijs voeren activiteiten uit in het kader van een leven lang leren. De jongere leeftijdsgroep (25 tot 35 jaar) volgt nog relatief vaak een opleiding met een langere duur vergeleken met personen in de leeftijd van 35 tot 65 jaar, die meestal korte opleidingen of cursussen volgen.

Ook zien we de arbeidsmarkt veranderen: het aandeel flexibele arbeidscontracten en zelfstandigen in de beroepsbevolking neemt toe. Verwacht wordt verder dat de dynamiek van groei en krimp van (deel)sectoren sterker wordt en dat het belang van (intersectorale) mobiliteit toeneemt. Bovendien is de inhoud van werk door technologische ontwikkelingen sterk aan verandering onderhevig. Dit vraagt veel van het aanpassingsvermogen van de werkenden willen zij ook op langere termijn interessant voor werkgevers en opdrachtgevers zijn, hun inzetbaarheid behouden of versterken.

Hoewel flexibele werkvormen en (informeel) leren worden gezien als instrumenten om de burger in staat te stellen op alle terreinen te participeren, blijkt het daar te wringen. Bepaalde groepen hebben, door hun achtergrond, door de aard en inhoud van hun werk, of door hun gezinssituatie (combinatiedruk^{iv}), structureel minder mogelijkheden om gebruik te maken van deze middelen. Zij hebben dus extra aandacht en steun nodig, omdat anders het combineren van werken, zorgen en leren op een flexibele arbeidsmarkt voor hen een moeilijk te realiseren ideaal zal zijn. Het leren zal er dan vaak als eerste bij inschieten met alle gevolgen voor de baankansen op langere termijn. Dat werkt op zijn beurt negatief door in de groeikansen van ons land.

Gelet op de prognose dat de vraag naar arbeid zal blijven groeien is er de noodzaak de participatie op de arbeidsmarkt te vergroten en te zorgen voor adequate toerusting van de beroepsbevolking. Beleid gericht op duurzame inzetbaarheid is in dat verband van groot belang. Het aandeel van ouderen op de arbeidsmarkt zal de komende jaren verder toenemen. Om hun productiviteit en wendbaarheid te borgen zal veel in hun professionele ontwikkeling moeten worden geïnvesteerd.

Een opvallend en belangrijk gegeven in het kader van LLL is dat slechts 5% van de werknemers zelf een tekort aan kennis of vaardigheden ervaart om zijn functie uit te oefenen. En dat slechts de helft van hen daar de conclusie aan verbindt dat extra scholing nodig is. Bij hun werkgevers bestaat vaak beter zicht op toekomstige marktontwikkelingen, maar dat leidt niet tot zekerheid over de kennis en vaardigheden die hun werknemers in de toekomst nodig hebben. Zo is duidelijk dat het in algemene termen eenvoudig kan zijn om het belang van LLL te onderschrijven, maar dat het veel lastiger is om daar een

concreet handelingsperspectief voor arbeidsorganisaties, werknemers en zelfstandigen aan te verbinden.

Het probleem van de onzekerheid over de aard van de werkgelegenheid in de toekomst zien we als we het begrip 'beroep' nader verkennen. Het CBS hanteert als definitie dat een beroep 'een verzameling van gelijksoortige takenpakketten' is. In de dynamiek van onze economie veranderen takenpakketten razendsnel en neemt de gelijkvormigheid gestaag af. Beroepen zoals we die nu kennen zullen als verschijnsel niet verdwijnen, maar veel van het werk zal zich in de toekomst niet meer als afgebakend 'beroep' voordoen. We zien dan ook dat het werkveld steeds meer vraagt om werknemers die zich snel kunnen aanpassen aan de veranderende arbeidsmarkt. Een hbo'er in de maakindustrie moet bijvoorbeeld voldoende wendbaar zijn om, als de markt daarom vraagt, zich 'om te scholen' of 'op te scholen' naar de E-commerce sector. Dit alles compliceert zonder twijfel de keuze voor opleidingen en cursussen gericht op toekomstige beroepsuitoefening.

Een belangrijke vraag die dus rijst is hoe we ons onderwijs voldoende kunnen afstemmen op de behoeften die werknemers en bedrijven hebben. Als we het volgen van onderwijs primair zouden zien als een keuze van de individuele werknemer of werkgever dan wordt het volgen van onderwijs al snel primair geduid een economische transactie. Er wordt onderwijs 'ingekocht' en hogescholen 'bedienen een markt'. Daarmee gaan we echter voorbij aan de beperkte vraagarticulatie, de onzekerheid over toekomstige ontwikkelingen en daarvan afgeleide eisen aan arbeidsorganisaties en werkenden. Er is een omgeving nodig waarbinnen de keuzes voor het volgen van onderwijs zorgvuldig zijn ingebed. We gaan ook voorbij aan de structurele onderschatting van de noodzaak om in duurzame inzetbaarheid te investeren. Dat is op termijn schadelijk voor onze samenleving en economie.

Vanuit een lange-termijn perspectief moeten we er daarom voor zorgen dat professionals nog tijdens hun initiële opleiding worden geïntroduceerd in een ecosysteem waar leren, werken en innoveren natuurlijk vervlochten zijn (learning communities). De kwaliteit van hogescholen moet zijn dat zij hun studenten onderdeel maken van dat ecosysteem. In een nauwe interactie tussen hogeschool, studenten en werkveld kan zo een levend en zichzelf steeds vernieuwend weefsel van blijvend leren en innoveren ontstaan. In het volgende hoofdstuk gaan we nader in op relevante kenmerken van dat ecosysteem en de specifieke rol van hogescholen in het domein van een leven lang leren.

- Door de flexibiliserende arbeidsmarkt, de snelheid en de complexiteit van de veranderingen in de samenleving neemt het belang van investeren in duurzame inzetbaarheid en Leven Lang Leren toe. Tegelijkertijd is niet iedereen daar in dezelfde mate voor toegerust en zorgt de toenemende combinatiedruk ervoor dat de ruimte voor leren tijdens de loopbaan afneemt.
- Dat vraagt om gericht beleid dat werkenden uitnodigt en in staat stelt meer dan nu te investeren in hun professionele ontwikkeling.
- Hogescholen moeten in dat kader studenten nog tijdens het initiële onderwijs wegwijs maken in het 'ecosysteem' dat de basis legt voor een leven lang leren, werken en innoveren.

2 De rol van bekostigde hogescholen in het domein van een Leven Lang Leren

De zorg voor deugdelijk onderwijs is een verantwoordelijkheid van de overheid. De overheid stelt regels en draagt zorg voor de bekostiging van onderwijsinstellingen. Daarnaast zien we toenemende activiteit van andere organisaties in het onderwijsveld. Particuliere scholen, hogescholen en universiteiten hebben een duidelijk positie gevonden in het totaal van onderwijsaanbieders. Veel van de regels die voor de bekostigde instellingen gelden zijn onverkort van toepassing op het onderwijs van de particuliere aanbieders met name waar deze de kwaliteit van onderwijs raken. Het verschil spitst zich toe op de financiering en het aanbod. Particuliere scholen ontvangen geen middelen uit de publieke kas en hebben gewoonlijk een winstoogmerk. De particuliere onderwijsinstellingen zijn met name sterk aanwezig in het domein van het LLL^v. Zij richten zich vooral op cursorisch onderwijs.

De deelname aan de deeltijdopleidingen van de bekostigde hogescholen heeft lange tijd onder druk gestaan. De instroom in de deeltijdse bacheloropleidingen is in de afgelopen 15 jaar meer dan gehalveerd en beweegt zich na een dieptepunt in 2014 nu weer in opwaartse lijn^{vi}. Hoe positief deze wending ook mag lijken, het aantal deeltijdstudenten moet beslist bescheiden heten gelet op de forse maatschappelijke uitdaging die er ligt. Zeker als we daarbij in ogenschouw nemen dat het aantal deelnemers aan diplomagerichte opleidingen in het particuliere hoger onderwijs niet veel hoger ligt. We zijn ervan overtuigd dat beide partijen, zowel de bekostigde als de private hogescholen, een forse extra inspanning zullen moeten leveren om de deelname aan het LLL op het gewenste niveau te krijgen. In de navolgende analyse zullen we

uitwerken wat daarbij de specifieke plaats en rol van de bekostigde hogescholen is.

Hogescholen hebben de maatschappelijke opdracht hun studenten voor te bereiden op een succesvolle loopbaan. Dat houdt niet op met het realiseren van een startkwalificatie voor een 'beroep', maar geldt ook voor het bekwaam houden en verder ontwikkelen van hun alumni. Sterker nog, de hogescholen hebben nadrukkelijk de opdracht bij te dragen aan de ontwikkeling van de beroepen en beroepenvelden waar zij hun studenten op voorbereiden^{vii}.

Maar die opdracht is in zichzelf nog geen voldoende rechtvaardiging voor structurele bekostiging door de overheid. Er zijn echter (klassieke) argumenten die wel leiden tot zo'n actieve bemoeienis. Essentieel is de noodzaak de toegankelijkheid van het hoger onderwijs te garanderen voor volwassen studenten die daar niet eerder een diploma haalden. Zij moeten hun recht op bekostigd onderwijs te gelde kunnen maken. Vaak gaat het om specifieke groepen in onze samenleving voor wie de hogescholen de eerste kennismaking met hoger onderwijs is. Met deze emancipatoire functie gaan onder meer gerichte inspanningen op het gebied van studiebegeleiding gepaard. Ook het realiseren van een 'sense of belonging' is een belangrijke voorwaarde voor hun studiesucces^{viii}. Wat ook direct raakt aan toegankelijkheid is de noodzaak van marktordening en het tegengaan van marktfalen. Zo zijn tal van opleidingen te klein of te kapitaalintensief om zonder subsidie tegen een maatschappelijk aanvaardbare prijs gevolgd te kunnen worden. Andere, grotere opleidingen kunnen gevoelig zijn voor conjuncturele schommelingen. Als zij eenmaal 'kopje onder zijn gegaan' zal het lastig blijken om bij herstel van de vraag snel weer de benodigde opleidingscapaciteit beschikbaar te hebben en de gewenste kwaliteit te leveren.

Toegankelijkheid is ook van belang in een andere betekenis dan die van bekostigde deelname en een voldoende gespreid opleidingsaanbod. Hogescholen zijn zoals gezegd een logische keuze voor studenten die zich verder willen ontwikkelen, een volgende stap in hun loopbaan willen zetten. Dat kan in dezelfde sector zijn, maar ook worden gedreven door de wens of noodzaak een andere richting voor de loopbaan te kiezen. Hogescholen beschikken immers over de kennis, kunde, voorzieningen en professionele netwerken die nodig zijn bij het zetten van die volgende stap. Hogescholen moeten deze specifieke kwaliteiten breed beschikbaar stellen aan de samenleving.

Via de hogeschool verwerft de student toegang tot de wereld van het werk. Van de hogescholen mag worden verwacht dat zij structureel en intensief relaties onderhouden met het werkveld, met de bedrijven en instellingen waarop zij zich met hun opleidingen richten. Die relaties zijn in de loop van de tijd steeds veelzijdiger geworden en zullen dat in de toekomst nog veel meer zijn. Aan de basis ligt een continue afstemming van het onderwijsaanbod op de ontwikkelingen in het werkveld, in de 'beroepen'. Door in het onderwijs daarnaast de meest recente

wetenschappelijke inzichten te verwerken brengen de afgestudeerden vanouds nieuwe kennis en inzichten in de arbeidsorganisaties in. De verbreding van de maatschappelijke opdracht van de hogescholen met praktijkgericht onderzoek heeft belangrijke nieuwe dimensies toegevoegd aan deze samenwerking. Er is een hecht patroon van relaties aan het groeien waarbij hogescholen in het hart zitten van de economische en sociale ontwikkeling van hun regio.³ Dat bedoelen we met het ecosysteem waar studenten door het volgen van een opleiding toegang toe krijgen. De uitdaging is om die relatie na het afstuderen te onderhouden en intensiveren. Dat vraagt om bewust beleid van de hogescholen dat zij in nauwe samenwerking met bedrijven en overheden vorm moeten geven.

Het is tegen deze achtergrond goed te begrijpen dat de hogescholen als 'natuurlijke partij' in het veld van het LLL worden gezien. Ze zijn een 'trusted party' die borg staat voor kwaliteit. Hoewel we niet voorbij kunnen gaan aan de kritiek die er ook is. Die kritiek is meervoudig van aard. Zo zouden hogescholen sneller kunnen reageren op veranderingen in de vraag van bedrijven en instellingen die voortkomt uit vernieuwingen in de praktijk van het werk. De last van regels en een overdadige bureaucratie worden vaak als sta in de weg voor een responsief handelen van opleidingen genoemd. Ook het leveren van maatwerk zou daardoor worden gehinderd. Voordat een nieuwe opleiding kan starten die in de vraag van bedrijven en instellingen voorziet moeten tijdrovende procedures worden doorlopen. Hoe begrijpelijk deze kritiek ook is, tegelijk moet worden bedacht dat veel van de regels en procedures er zijn om de kwaliteit van het onderwijs te borgen.

De kunst zal dus moeten zijn om de flexibiliteit en responsiviteit van ons onderwijs te vergroten zonder daarbij aan kwaliteit te verliezen. Die kwaliteit komt uiteindelijk tot uitdrukking in het diploma van een opleiding. De waarde daarvan, het civiel effect, kan moeilijk worden overschat. Aan diploma's komt niet alleen een intrinsieke waarde toe: ze zijn de kroon op de inspanningen van de studenten. Ze hebben bovenal een belangrijke functie op de arbeidsmarkt. Ze indiceren een niveau en richting bij het zoeken naar een match tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. Zo bezien zorgen diploma's voor een forse reductie van de transactiekosten in dat even subtiele als kwetsbare afstemmingsproces. Het is makkelijk gezegd: de juiste man/vrouw op de juiste plaats. Zonder diploma's zou het een hopeloos ingewikkelde zaak zijn.

De roep om flexibilisering van ons onderwijsaanbod wordt niet zelden als strijdig met het opleiden tot een diploma gezien. Die roep om flexibilisering is er, is groot en zal aan kracht winnen. Het gaat dan niet enkel om de inhoud van onze opleidingen maar ook over de manier waarop wij als hogescholen ons onderwijs aanbieden. De dynamiek op de arbeidsmarkt, de combinatiedruk waarmee werkenden te maken hebben, de toenemende verscheidenheid in de vraag van studenten en

³ Onverlet de rol van specialistische opleidingen/hogescholen die niet primair regionaal maar veeleer internationaal zijn georiënteerd en een vergelijkbare rol in hun werkveld hebben.

werkgevers: het zijn stuk voor stuk onomkeerbare ontwikkelingen die om nieuwe arrangementen vragen in het domein van het LLL als de hogescholen daar een relevante partij willen zijn en blijven. En dat is geen luxe maar noodzaak voor behoud en versterking van de belangrijke rol van de hogescholen in de Nederlandse kennisinfrastructuur. In hoofdstuk 3 verkennen we hoe we de flexibiliteit en responsiviteit van ons onderwijs kunnen versterken. Diploma's behouden hun waarde als ordenend principe voor de onderwijsinhoud maar zijn niet langer bepalend voor de vorm waarin programma's worden aangeboden en gevolgd.

- De maatschappelijke opdracht van hogescholen in het domein van LLL wordt als vanzelfsprekend beschouwd. We zijn een *trusted party* die garant staat voor kwaliteit, toegankelijkheid, continuïteit en 'sense of belonging'.
- Hogescholen hebben een bewezen emancipatoire functie als het gaat om specifieke doelgroepen die nooit eerder een opleiding in het hoger onderwijs hebben gevolgd. De expertise op het gebied van studiebegeleiding speelt daarbij een cruciale rol.
- Daarbij is de hogeschool de logische schakel in de regio tussen onderwijs, onderzoek en beroepspraktijk.

3 Hoe richten we ons onderwijs in om het aanbod van Leven Lang Leren te verbeteren?

Nu we de maatschappelijke context van LLL en de maatschappelijke opdracht van hogescholen binnen dat domein hebben beschouwd kunnen we de stap maken naar de consequenties daarvan voor de manier waarop de hogescholen het onderwijs inrichten. Hoe doen we dat op zo'n manier dat we blijvend kunnen voldoen aan de verwachtingen van studenten en werkgevers? Het is van belang dat we onderkennen dat het leren door professionals in dynamische omgevingen plaatsvindt. De behoefte van volwassen studenten aan maatwerk neemt toe en zal blijven toenemen. Maatwerk kan te maken hebben met de inhoud van het te volgen onderwijs, de locatie waar dat wordt gevolgd, het tijdstip waarop dat gebeurt maar bijvoorbeeld ook met spreiding van opleidingsactiviteiten in de tijd (tempo) om zo werken, zorgen en leren beter te kunnen combineren^{ix}.

Hogescholen spelen op de behoefte aan maatwerk in door het onderwijs meer en meer te 'personaliseren'^x. Dit zet druk op het bestaande concept 'opleiding'. Tezelfdertijd is er maatschappelijk behoefte aan herkenbaarheid van opleidingen en de borging van het niveau van de diploma's die daar voor worden afgegeven. Diploma's die staan voor onderwijs dat een intelligente combinatie biedt van kennis en vaardigheden (algemeen en domein-specifiek), socialisatie (ook algemeen én domein-specifiek) en persoonlijke ontwikkeling).

De basis van het onderwijs dat hogescholen vormgeven en aanbieden is en blijft diplomagericht onderwijs met een logisch curriculum dat tot dat diploma leidt. Het civiel effect van ons diploma blijft onverminderd belangrijk voor de loopbaan van de professionals die we opleiden en voor een soepel functioneren van de arbeidsmarkt. Het curriculum bestaat daarbij niet alleen uit kennis en vaardigheden maar omvat ook de studiebegeleiding, samenwerking met de beroepspraktijk (stages, praktijkgericht onderzoek), het onderdeel zijn van de *learning community*, kortom: het gehele ecosysteem dat een hogeschool onderscheidt van andere aanbieders van post initieel onderwijs.

Maar we moeten erkennen dat de veranderende samenleving zorgt voor andere behoeften bij studenten, professionals en de beroepspraktijk. Vooral volwassenen hebben niet per se altijd behoefte aan een volledige

opleiding die tot een diploma leidt, maar eerder aan een beperkt of juist veelzijdiger portfolio. Werkgevers in bijvoorbeeld de zorg kunnen meer baat hebben bij een verpleegkundige die zijn/haar kennis op specifieke terreinen bijspijkt dan weer een geheel opleidingsprogramma moet volgen.

Het behoort tot de verantwoordelijkheid van de hogescholen om die professionals in staat stellen het onderwijs te volgen dat zij nodig hebben om hun beroep goed uit te kunnen oefenen of hun loopbaan in een nieuwe wending te geven. Ook als dat betekent dat niet volledige opleidingen worden gevolgd maar een of enkele modules uit een opleiding. Dat moet gevolgen hebben voor de manier waarop studenten zich inschrijven voor post initieel onderwijs. In plaats van de eis vooraf dat bij de studenten en de hogescholen de *intentie* bestaat dat het volgen van onderwijs tot het behalen c.q. afgeven van een diploma leidt, zou de eis moeten luiden dat de *mogelijkheid* ontstaat dat het volgen van het onderwijs tot een diploma leidt. Dat leidt tot een veel vrijere keuze voor studenten, zal de flexibiliteit van het stelsel vergroten en naar verwachting ook de deelname aan LLL een sterke impuls geven.

Zo'n veel vrijere omgang met de inschrijving roept veel onderwijsinhoudelijke vragen op. Hoe wordt bijvoorbeeld de samenhang van het curriculum bewaakt als een student modules wil stapelen tot een diploma? Is er een standaardomvang van modules? Stellen we grenzen aan het tijdsbestek waarbinnen de verzameling modules moet zijn behaald? Mag het onderwijs bij verschillende hogescholen gecombineerd worden tot één opleiding? Hoe moet worden omgegaan met leerdoelen die de persoonlijke ontwikkeling betreffen? Het risico bestaat dat er een beeld ontstaat van verschil in kwaliteit, bijvoorbeeld tussen initieel en post initieel onderwijs, en tussen studenten die in vier jaar een opleiding doorlopen en zij die daar (veel) meer tijd voor nemen. Dit kan worden voorkomen door steeds uit te gaan van dezelfde maatschappelijke betekenis van initieel en post initieel onderwijs aan hogescholen zoals dat uitdrukking wordt gebracht in de diploma's van geaccrediteerde opleidingen.

De leerdoelen in termen van opleidingsprofielen zijn in alle gevallen dus identiek. De uitwerking in onderwijsprogramma's en modules verschilt echter. We zien daarbij een continuüm met als twee uitersten aan de ene kant de diplomagerichte opleidingen met een vaste structuur voor jongeren zonder relevante werkervaring. Aan de andere kant is er het aanbod aan op zelfsturing georiënteerde professionals die zich verder willen ontwikkelen. Ergens tussen deze twee uitersten bevindt zich het onderwijs aan professionals die nog niet eerder hoger onderwijs hebben gevolgd. Om de diversiteit aan leervragen- en behoeften voorafgaand aan de te volgen opleiding helder te krijgen zullen hogescholen bij de intake van studenten met hen steeds goed moeten nagaan welk type onderwijs het best past bij hun ambities en mogelijkheden.

Bij het volgen van onderwijs in het kader van een Leven Lang Leren neemt zelfregie een belangrijke positie in. Zelfregie veronderstelt planning, focus en discipline naast inzicht in eigen mogelijkheden en ontwikkelwensen. We hebben hierboven betoogd dat de hogescholen een belangrijke rol vervullen in de ontwikkeling van het vermogen van hun studenten om zelf regie over de eigen studie te nemen. Het is de essentie van maatwerk en personaliseren. We moeten ons er rekenschap van geven dat er grote verschillen bestaan tussen volwassen studenten. Niet iedereen die op volwassen leeftijd aan het hoger onderwijs deelneemt beschikt vanzelfsprekend over het vermogen zelf vorm te geven aan het leerproces. Een ook voor veel studenten die dat wel kunnen is sociale binding, de genoemde sense of belonging, vaak een essentieel. Binnen het domein van LLL is daarom de behoefte groot om helderheid te hebben over de aard van de opleidingsvraag en de mogelijkheden van de student. Welke mate van zelfregie past bij welke vorm van scholing? En hoe gedifferentieerd moet het maatwerk dan zijn dat we aanbieden? Hier bestaat een spanningsveld tussen de behoeften van de professionals en grenzen van de flexibiliteit van een onderwijsprogramma, een docent en een hogeschool. De keuzes die hier worden gemaakt zijn primair aan de afzonderlijke hogescholen, die er daarbij goed aan doen hun overwegingen te toetsen aan de opvattingen van hun collega's.

Modules kunnen in onze benadering alleen worden aangeboden en gevolgd als deze betekenis hebben in een geaccrediteerde opleiding. De studenten van de hogeschool, professionals die midden in de beroepspraktijk staan, maken deel uit van een dynamische leergemeenschap, een contextrijke leeromgeving, waarin het volgen van modules uiteindelijk moet *kunnen* leiden tot een diploma.

Bovenstaande inrichting van het onderwijs vraagt niet alleen veel van de organisatorische flexibiliteit van en samenwerking tussen onze hogescholen, maar ook van de pedagogisch-didactische inrichting van het onderwijs en daarmee van de docenten die het onderwijs geven. Onderwijs aan volwassen professionals die vaak al de nodige werkervaring, sociale ervaringen en persoonlijke ervaringen hebben opgedaan vraagt om een andere pedagogische benadering dan onderwijs aan jongeren die direct doorstromen vanuit het voortgezet onderwijs of het mbo. Dit vraagt om een specifieke professionalisering van docenten die actief zijn in het onderwijs aan volwassenen, waarvoor de werkgroep een belangrijke gezamenlijke verantwoordelijkheid ziet weggelegd voor de hogescholen.

En niet alleen de organisatorische en pedagogisch-didactische inrichting van het onderwijs heeft zijn (al dan niet noodzakelijke) beperkingen, ook het onderwijsstelsel zal anders ingericht moeten worden als we in de behoeften van werkend Nederland willen voorzien en echt maatwerk willen bieden. In het volgende hoofdstuk zetten we daarom uiteen hoe de condities van het onderwijsstelsel, de wet- en regelgeving, de hogescholen beter in staat kunnen stellen om een zo optimaal mogelijk aanbod voor Leven Lang Leren in te richten.

- De basis van het onderwijs aan een hogeschool wordt gevormd door diplomagerichte opleidingen.
- Professionals en werkgevers hebben niet alleen behoefte aan hele opleidingen maar ook aan delen daarvan (modules) en aan maatwerk.
- Hogescholen moeten in de behoefte voorzien door delen van opleidingen separaat aan te bieden, met als eis dat door het stapelen van modules een diploma kan worden behaald.
- De mate van zelfregie staat centraal bij de vraag in hoeverre hogescholen hun opleidingen differentiëren en maatwerk leveren. Dit heeft namelijk grote gevolgen voor zowel de organisatorische als de pedagogisch-didactische invulling van het onderwijs.

4 Een passend stelsel voor een Leven Lang Leren

In de voorgaande hoofdstukken hebben we betoogd dat de hogescholen een unieke rol spelen in het Leven Lang Leren. Maar ook dat zij aan die rol een nieuwe impuls moeten geven. De bestaande arrangementen schieten tekort. Voorop staat de opdracht aan de hogescholen het onderwijs zo vorm te geven dat het maximaal aansluit op de behoeften en capaciteiten van de volwassen deelnemers, de professionals die zich verder willen ontwikkelen. Dat vraagt om een eigen pedagogiek en om passende didactische werkvormen.

In dit verband is relevant dat we verwachten dat in het hoger onderwijs sprake zal zijn van een toenemende ontvlechting van onderwijs, begeleiding en toetsing. Dat geldt in het bijzonder voor de groep studenten die bestaat uit de zichzelf sturende professionals. Zij zijn goed in staat om zelf regie te nemen over hun leerproces. Zij moeten de ruimte krijgen om naar behoefte onderwijs en begeleiding te combineren. Daarbij past ook dat zij waar mogelijk keuzes moeten kunnen maken die betrekking hebben op de tijd en de plaats waar zij hun onderwijsprestaties (laten) toetsen.

De belangrijkste opgave voor de hogescholen in het domein van het onderwijs aan professionals is pedagogisch en didactisch van aard. Maar daarmee kunnen we niet volstaan. Willen we het Leven Lang Leren de impuls geven die nodig is dan vraagt dat ook om een andere inrichting van het stelsel. Kern van de huidige wet- en regelgeving is het concept 'opleiding'. Dat lijkt ons nog steeds een handzaam concept. Het diploma van een opleiding is en blijft het ordeningsprincipe voor het onderwijsaanbod van de hogescholen. Maar het behalen van het diploma hoeft niet noodzakelijk het doel te zijn dat een student voor ogen heeft als hij/zij zich inschrijft bij een hogeschool. De consequentie daarvan moet zijn dat de huidige, starre samenhang opleiding – inschrijving – collegegeld wordt heroverwogen. We bepleiten een 'ontbundeling' van deze deelnamecondities waarbij studenten zich bij bekostigde opleidingen kunnen inschrijven voor afzonderlijke modules, dus zonder dat zij het oogmerk hebben een diploma te halen. Het collegegeld wordt niet langer gekoppeld aan een inschrijvingsperiode maar aan een onderwijsprestatie (modules). Dat biedt ruimte voor versnellen en vertragen waar dat past bij de behoefte en mogelijkheden van de student zonder dat het direct financiële consequenties heeft.

Het is aan de student of hij/zij modules wil stapelen c.q. bundelen tot een diploma. De beoordeling of het totaal aan behaalde modules tot een diploma kan leiden is en blijft aan de hogescholen, die daarvoor regels zullen moeten stellen. Die regels geven uitdrukking aan de imperatief dat

een diploma staat voor een samenhangend geheel van onderwijseenheden gericht op de verwezenlijking van kennis, inzicht en vaardigheden waarover de afgestudeerde beschikt. Het bewaken van die samenhang, in relatie ook tot landelijke afspraken over beroeps- en opleidingsprofielen, is een kerntaak van de opleidingen en hun examencommissies. De tweede, direct daaraan verbonden opgave is de bewaking van de kwaliteit van het verzorgde onderwijs.

Deze flexibilisering van deelnamecondities veronderstelt een soortgelijke flexibilisering in aanbodcondities. Hogescholen moeten de mogelijkheid krijgen om het onderwijs in 'losse' modules aan te bieden, ook als het om hun bekostigde (en dus geaccrediteerde) opleidingen gaat. De hogescholen ontvangen hun bekostiging dan niet langer per inschrijvingsjaar maar per module. De wijze waarop behaalde resultaten daarin mee moeten wegen beschouwen we als een uitwerkingsvraag die op een later moment aan de orde is (diplomabonus).

Een aanbodconditie die separaat aandacht vraagt is de borging van de kwaliteit van het onderwijs. Als het zwaartepunt van het onderwijs aan professionals verschuift van het aanbod van hele opleidingen naar het aanbod van modules, dan is denkbaar dat de kwaliteitsborging ook op dat andere schaalniveau aangrijpt. Dat zou een aanmerkelijke verzwaring van de administratieve belasting van de hogescholen kunnen betekenen die haaks staat op de roep om een meer flexibel en vraaggericht stelsel. Waar we om die reden geen aanleiding zien voor een aanscherping van de wijze waarop de zorg voor kwaliteit van het onderwijs vorm wordt gegeven, is de verruiming van de mogelijkheden om modules te bundelen tot een programma waaraan een diploma wordt verbonden dat wel. Dat bundelen zal moeten voldoen aan zekere vereisten die de samenhang van dat programma borgen. Er is behoefte aan enkele heldere en werkbare principes die borgen dat in vergelijkbare gevallen vergelijkbare besluiten worden genomen.

De flexibilisering van deelname- en aanbodcondities die we bepleiten heeft op zichzelf geen gevolgen voor de wijze waarop de bekostiging van het onderwijs aan volwassenen is ingericht. Het bestaande stelsel waarin publiek en privaat onderwijs naast elkaar bestaan kan in de kern gelijk blijven. In het LLL is er weliswaar geen primaat van de bekostigde hogescholen, er zijn voldoende redenen voor een eigen plaats van bekostigd onderwijs naast privaat onderwijs. De argumenten daarvoor zijn hierboven gegeven en te vatten met steekwoorden als: het bieden van een tweede kans, de verbinding van onderwijs met onderzoek en innovatie, de hogeschool als ecosysteem in nauwe relatie met het werkveld, en het falen van de markt bij kleine, dure of kwetsbare opleidingen.

Het stelsel gaat ook niet fundamenteel op de schop als het voor studenten eenvoudiger wordt om modules die afwisselend bij bekostigde en private instellingen zijn gevolgd te stapelen tot een diploma. Studenten die hun leerrecht op één bekostigde associate degree,

bachelor of master nog niet hebben verbruikt kunnen tegen een wettelijk tarief modules bij bekostigde hogescholen volgen. Is het leerrecht geheel verbruikt en bestaat de wens om aanvullend onderwijs te volgen, bijvoorbeeld om alsnog een diploma te behalen, dan wordt daarvoor per module een marktconforme prijs in rekening gebracht.

De flexibilisering die we voorstaan reikt bekostigde en private hogescholen nieuwe mogelijkheden voor samenwerking aan. Dat kan een verdergaande flexibilisering van het stelsel opleveren. Op enig moment kan daarbij de vraag aan de orde zijn naar de financiering van (de deelname aan) het private deel van het onderwijs. De werkgroep kan zich voorstellen dat het in een nieuw arrangement voor een Leven Lang Leren voor private aanbieders eenvoudiger wordt gemaakt om onder voorwaarden zoals bijvoorbeeld met betrekking tot doelmatigheid (deels) toe te treden tot het stelsel van bekostigd onderwijs. Dat vergroot de flexibiliteit en vraaggerichtheid van het stelsel en versterkt de samenhang in het aanbod van onderwijs aan volwassenen.

- De werkgroep bepleit een 'ontbundeling' van deelnamecondities waarbij het collegegeld niet langer wordt gekoppeld aan een inschrijvingsperiode maar aan een onderwijsprestatie.
- Hogescholen moeten de mogelijkheid krijgen om het onderwijs in 'losse' modules aan te bieden, ook als het om hun bekostigde (en dus geaccrediteerde) opleidingen gaat. De hogescholen ontvangen hun bekostiging dan niet langer per inschrijvingsjaar maar per module.
- De flexibilisering van deelname- en aanbodcondities die we bepleiten heeft op zichzelf geen gevolgen voor de wijze waarop de bekostiging van het onderwijs aan volwassenen is ingericht. Het bestaande stelsel waarin publiek en privaat onderwijs naast elkaar bestaan kan in de kern gelijk blijven.

5 Perspectief: ambities en vervolgstappen

De opdracht van het bestuur van de Vereniging Hogescholen aan de werkgroep Leven Lang Leren luidt:

Geef de vereniging advies hoe de hogescholen zich kunnen ontwikkelen tot partij die adequaat kan voorzien in de behoefte van volwassen studenten, in het bijzonder werkenden en werkzoekenden, aan het onderwijs dat nodig is voor duurzame inzetbaarheid in een zich voortdurend vernieuwende economie. Vernieuwing die nodig is om het verdienvermogen van ons land op peil te houden, de concurrentiekracht te bevorderen en de sociale cohesie te verstevigen. De werkgroep wordt tevens gevraagd de belangrijkste condities voor aanbod, zowel bekostigd als niet-bekostigd, en diplomagericht versus cursorisch, en deelname in beeld te brengen en te adviseren over strategieën die hogescholen afzonderlijk en in gezamenlijkheid zouden kunnen hanteren om hun plaats in het domein van het LLL te versterken.

Ambitie

De werkgroep komt op basis van de gesprekken met kerninformanten en bespreking van relevante stukken en gegevens tot de slotsom dat de hogescholen een belangrijke rol hebben te vervullen in het Leven Lang Leren. De in het voorliggende rapport opgenomen analyses leiden tot het advies om daar een duidelijke ambitie voor de hogescholen en hun vereniging aan te verbinden. De maatschappelijke vraag moet daar in al zijn veelvormigheid leidend voor zijn. Uit die ambitie volgt een reeks vervolgstappen die de hogescholen in gezamenlijkheid zouden moeten oppakken om hun rol in het domein van LLL te versterken, van pedagogisch-didactisch repertoire tot een ruime flexibiliteit naar tijd, plaats en tempo in het aanbieden van onderwijs.

Het rapport van de werkgroep Leven Lang Leren zien wij als een eerste fase in een uitdagend traject. De analyse die we hebben gemaakt en het toekomstbeeld dat daaruit voortvloeit geven aanleiding voor een vervolg dat tweeledig moet zijn:

- Vaststellen van een offensieve koers voor de hogescholen in het domein van LLL waarbij we de hogescholen beter positioneren en de wetgever vragen daarvoor ook de vereiste condities te creëren.
- Doordenken van de pedagogisch-didactische en organisatorische inrichting van ons aanbod en afspraken maken over samenwerking waar dat evident in het belang van studenten, werkgevers en samenleving is.

Vervolgstappen

Voor zowel de positionering als het inhoudelijke debat stelt de werkgroep de hogescholen in het verband van de Vereniging voor in ieder geval de volgende vervolgstappen te zetten:

- **Positionering:** Het gegeven dat bekostigde hogescholen worden gezien als een trusted party die ondubbelzinnig staat voor kwaliteit, moet uitgedragen worden als een bijzondere opdracht. Hogescholen verstrekken geen diploma als verdienmodel, maar vanwege een maatschappelijk belang. Hierin moet de Vereniging Hogescholen optreden als pleitbezorger voor het belang en de rol van bekostigde opleidingen, een krachtige positionering kiezen en deze actief uitdragen.
- **Positionering:** Het onderwijs aan hogescholen is de kern van een bijzonder economisch en sociaal ecosysteem dat regionaal verankerd is. Niet de transactie, maar de interactie met studenten is op de lange termijn van waarde voor deelnemer en samenleving. De Vereniging Hogescholen moet de plaats van Leven Lang Leren in dat systeem nader definiëren om de zichtbaarheid van de hogescholen op de markt voor LLL te bevorderen, een duidelijk kwaliteitsprofiel (niveau) neer te zetten, het aanbod overzichtelijk te houden en zo het risico te beheersen dat we onze herkenbaarheid verliezen.
- **Inrichting onderwijs:** Onder de regie van de Vereniging Hogescholen hebben de hogescholen de opdracht zo snel als mogelijk de contouren te schetsen van een nieuw arrangement waarbij studenten in belangrijke mate zelf modules kunnen bundelen tot een diplomagerichte opleiding. Hoewel de keuze voor de inrichting van het onderwijs primair bij de afzonderlijke hogescholen ligt, is afstemming tussen hogescholen over keuzes die gemaakt worden noodzakelijk om de flexibilisering van het post initieel onderwijs als geheel een stap verder te brengen. Een voorzet voor de vragen die horen bij deze afweging staat genoemd in hoofdstuk 3.
- **Inrichting onderwijs:** De Vereniging Hogescholen moet het debat over de ontwikkeling van de pedagogiek voor Leven Lang Leren faciliteren en inzetten op verdere professionalisering van docenten om zo beter aan te sluiten bij de behoeften van professionals en de beroepspraktijk.
- **Inrichting stelsel:** De Vereniging Hogescholen moet de ontbundeling van de huidige regels doordenken en daarover zo snel als mogelijk met OCW en andere relevante stakeholders in overleg treden. Daartoe behoort ook het ontwerpen van principes voor de bundeling van modules tot opleidingen en voor de borging

van de kwaliteit.

- Inrichting stelsel: De Vereniging Hogescholen moet in het belang van studenten en werkgevers met private aanbieders verkennen wat de mogelijkheden zijn voor nauwere samenwerking. Daarbij zou met OCW verkend moeten worden of en hoe het eenvoudiger kan worden om (deels) toe te treden tot het stelsel van bekostigd onderwijs.

Bij elkaar is dit veel en belangrijk werk. Het goed positioneren van het hbo in de wereld van het Leven Lange Leren is naar omvang en complexiteit vergelijkbaar met de verankering van praktijkgericht onderzoek of internationalisering zoals die de afgelopen jaren gestalte kreeg. We beginnen niet bij het begin, want er is veel gedaan. Maar al hebben we hard gelopen, we hebben ook nog ver te gaan.

Bijlagen

Bijlage 1 Noten

ⁱ Eind jaren '90 van de vorige eeuw was al sprake van een Nationaal actieprogramma 'één leven lang leren' waarin de employability van werknemers het centrale begrip was: 'investerings in employability betekenen voor werkgevers een versterking van de concurrentiepositie en voor werknemers een betere positie op de arbeidsmarkt.' Het actieprogramma heeft hooguit beperkt effect gehad op de praktijk van het LLL. In de jaren daarna heeft vooral de SER het onderwerp op de agenda gehouden, het meest recent met het advies Leren en ontwikkelen tijdens de loopbaan.

ⁱⁱ Onderwijs in cijfers:

<https://www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen/sectoroverstijgend/na-het-onderwijs/een-levenlang-leren>

ⁱⁱⁱ CBS, Een leven lang leren in Nederland, 2016|02, p. 3.

^{iv} SCP 2016: 'Een op de vijf werkenden met een zorgtaak [] ervaart combinatiedruk; dat wil zeggen dat ze moeite hebben om hun betaalde werk te combineren met de zorg voor kinderen of mensen in hun naaste omgeving. Vrouwen ervaren vaker combinatiedruk dan mannen []. Werkende die mantelzorg verlenen, ervaren een hogere combinatiedruk dan ouders met jonge kinderen. De ervaren combinatiedruk is daarnaast relatief hoog onder zelfstandigen, hoogopgeleiden, ouderen, werkenden met een lange reistijd en mensen die werken onder hoge tijdsdruk.'

^v Brancheverslag NRTO 2016: <http://www.nrto.nl/wp-content/uploads/2017/03/Brancheverslag-HO-2016-Def.pdf>. Op basis van de beschikbare informatie ramen we het aantal deelnemers aan een diplomagerichte hoger onderwijsopleiding in het private onderwijs op circa 55.000 tegen circa 70.000 bij een bekostigde hogeschool of universiteit.

^{vi} De ontwikkeling van de instroom in de deeltijdopleidingen over de afgelopen vijf jaar is als volgt:

Instroom in deeltijdopleidingen bekostigde hogescholen						
type opleiding	vooropleiding	2012	2013	2014	2015	2016
ma	havo	7	2	6	5	3
	ho	2.910	2.962	2.991	2.974	2.639
	mbo	3	4	3	2	2
	onbekend	90	39	53	74	66
	overig	30	91	105	87	85
	vwo	2	2	5		1
totaal ma		3.042	3.100	3.163	3.142	2.796
ad	havo	21	35	37	36	37
	ho	21	32	17	12	15
	mbo	304	472	383	375	578
	onbekend	74	40	15	13	19
	overig	81	109	119	122	166
	vwo	6	17	17	11	24
totaal ad		507	705	588	569	839
ba	havo	380	392	287	279	301
	ho	744	824	741	654	658
	mbo	3.067	2.644	2.418	2.600	3.015
	onbekend	1.123	408	291	304	303
	overig	870	865	687	619	653
	vwo	224	268	217	187	175
totaal ba		6.408	5.401	4.641	4.643	5.105
totaal algemeen		9.957	9.206	8.392	8.354	8.740

^{vii} De nauwe band tussen hogescholen en beroepspraktijk is wettelijk verankerd, zie in de WHW art. 1.3 lid 4: '... Zij verrichten ontwerp- en ontwikkelactiviteiten of onderzoek gericht op de beroepspraktijk.'

^{viii} Zie voor het belang van binding van de student aan instelling en opleiding (sense of belonging) het werk van Vincent Tinto, bijvoorbeeld in zijn bijdrage aan het project Kwaliteit en studiesucces van de Vereniging Hogescholen: 'While believing one can succeed in the university is essential for persistence to completion, it does not in itself ensure it. For that to occur students have to come to see themselves as a member of a community of other students, faculty and staff who value their membership – that they matter and belong. Although a sense of belonging can mirror students' prior experiences before entry that lead them to fear they do not belong, it is most directly shaped by the broader campus climate and student's daily interactions with other students, faculty, staff and administrators on campus.'

^{ix} De huidige experimenten Leeruitkomsten bieden ruimte voor een belangrijke eerste stap in de richting van meer maatwerk. Een echt flexibel onderwijsaanbod voor professionals vraagt naar het oordeel van de werkgroep echter om verdergaande vernieuwingen, zowel in het onderwijs dat wordt aangeboden als van de structuur waarbinnen dat gebeurt.

^x Gepersonaliseerd leren is een containerbegrip dat ruimte laat voor keuzes van opleidingen hoe ze er precies vorm aan willen geven. Het is geen synoniem van individualisatie of differentiatie. Zie ook het schema op p. 7 van de verkenning van Kennisnet, februari 2015. Een handzame omschrijving van gepersonaliseerd leren is: een leerproces waarbij leerlingen op hun eigen wijze en in hun eigen tempo werken aan de leerdoelen.

Bijlage 2 Kerninformanten

- Dhr. F. Aukema (programmamanager Deeltijdonderwijs, HAN)
- Mevr. B. Baarsma (directeur Kennisontwikkeling, Rabobank)
- Mevr. S. Brand-Gruwel (decaan Faculteit Psychologie en onderwijswetenschappen, Open Universiteit)
- Dhr. M. Bremer (directeur Deeltijd, Avans Hogeschool)
- Dhr. A. de Grip (directeur Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt, Maastricht University)
- Mevr. M. Hamer (voorzitter Sociaal Economische Raad)
- Dhr. M. J. Kuipers (directeur LOI)
- Mevr. J. Lania (programmamanager Flexibel deeltijdonderwijs, NHL Hogeschool)
- Mevr. L. te Lintelo (project manager /consultant RPL and lifelong learning, HvA)
- Dhr. P. Oomens (directeur MBO Raad)
- Dhr. D. Sweitser (directeur Parttime School, Saxion Hogeschool)
- Dhr. T. Thissen (directeur WERKbedrijf, UWV)
- Mevr. M. Turkenburg (senior beleidsmedewerkers, Sociaal Cultureel Planbureau)
- Mevr. M. Wagner (programmamanager Human Capital Agenda, Topsector Energie)

Bijlage 3 Geraadpleegde literatuur

- Behoefte aan bijscholing onder hbo'ers, ROA, juni 2017
- Arbeidsmarktanalyse 2017, UWV, 2017
- Naar een ontwikkelingsgerichte arbeidsmarkt, ABU/Cedris/NRTO/OVAL, 2017
- Personaliseren in het Leren, een internationale schets, Kennisnet, 2015
- Het voorbereiden van leerlingen op (nog) niet bestaande banen, prof. dr. Paul A. Kirschner, OU
- Werken en leren in Nederland, ROA, 2014
- Sociaal en cultureel rapport 2016, in het bijzonder Hoofdstuk 3: de toekomst tegemoet, SCP, 2016
- Leren en ontwikkelen tijdens de loopbaan, SER, 2017
- Mbo biedt kansen voor starters, herstarters en doorstarters, MBO Raad, 2017
- Aanbod van Arbeid, SCP, 2016
- Een leven lang leren in Nederland, een overzicht, CBS, 2016
- Naar een lerende economie, WRR, 2013
- Hogescholen voor een levend leren, tijd voor een doorbraak, Ad de Graaf, 2016
- Adviesrapport Flexibel hoger onderwijs voor volwassenen, Commissie Rinnooy Kan, 2014
- Brancheverslag NRTO - hoger onderwijs, 2016
- Moving from retention to persistence: a student perspective, Vincent Tinto, Vereniging Hogescholen, 2017